

Ігор ЛЮБЧИК

НАЦІОНАЛЬНЕ САМОСТВЕРДЖЕННЯ НАСЕЛЕННЯ В УМОВАХ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКО-СЛОВАЦЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Важливою ідентифікаційною складовою на макрорівні залишаються ідентифікаційні суперечності, які сьогодні одержують все нові імпульси, що виявляються у підтримці русинських ідей. Найкраще територію етнічного пограниччя ілюструє регіон проживання етнографічної групи лемків. Оскільки Лемківщина була порубіжним регіоном, історію якого трактують неоднозначно, то варто детальніше розглянути його місце як територіального компонента в загальній структурі ідентичностей населення України.

Лемківський етнографічний район становив оригінальний півострів між польською і словацькою територіями. Живучи далеко від осередків української культури та залишаючись під сильним словацьким і польським впливами, лемки витворили оригінальну самостійну культуру.

Відзначимо, що регіон довгий період формував дискурсивні акценти, серед політичних діячів, громадських активістів та наукових експертів. Спроби дослідити різні напрями національно-політичних орієнтацій наприкінці XIX – першій третині XX ст. зроблені у працях вітчизняних (В. Наконечний, І. Любчик)¹, польських (Я. Мокляк, Є. Міхна)² та словацьких (І. Ванат, М. Мушинка)³ вчених. Штучне моделювання дискурсу цієї проблематики продовжується і в російській історіографії⁴.

¹ *Наконечний В.* Історична доля та культурне відродження лемків / В. Наконечний // Етнічна історія народів Європи. – 2007. – Вип. 22. – С. 85–90; *Любчик І.* Етнополітичні процеси на Лемківщині наприкінці XIX – 30-х роках XX століття: проблема національного самоусвідомлення / І. Любчик. – Івано-Франківськ: Тіповіт, 2009. – 213 с.

² *Moklak J.* Lemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe / J. Moklak. – Kraków, 1997. – 223 s.; *Michna E.* Kwestie etniczno-narodowościowe na pograniczu słowianszczyzny wschodniej i Zachodniej. Ruch rusinski na Słowacji, Ukrainie i w Polsce / E. Michna. – Kraków, 2004. – 364 s.

³ *Ванат І.* Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини / І. Ванат. – Пряшів: Словацьке педагогічне в-во в Братиславі, 1979. – Кн. 1 (1918–1938). – 364 с.; *Mušinka M.* Rusíni-Ukrajinci – jedna národnost. K seriálu článkov Rusíni – ohrozena menšina / M. Mušinka. – Prešov: Zväz rusínov-ukrajincov Slovenskej Republiky, 1997. – 24 s.

⁴ *Дронов М.* К вопросу о месте русофильства в национально-культурной жизни русинов Словакии в XX столетии / М. Дронов // Петербургские славянские и балканские исследования. – 2010. – № 1. – С. 77–87.

Спробу наголосити на проблемах Лемківщини зробив посол до віденського парламенту Л. Цегельський на засіданні Загальної Української Ради у Відні в 1915 р. Він відзначив: “Не дивина навіть українці добре не знають де є чисто українська територія. Нам треба звернути пильну увагу на мішану полосу”. У зв’язку з цим він зробив доволі раціональну пропозицію підготувати меморандум про західний кордон України із статистикою і картою “від Нарви по Карпати” та видати її друком, доручивши цю справу проф. С. Томашівському і С. Рудницькому⁵.

Зважаючи на порубіжне розташування, національній самоідентифікації на Лемківщині перешкождали різні антиукраїнські сили. З цього приводу лемківські діячі товариства “Просвіта” на одному із з’їздів зауважували, що “національним змаганням українського громадянства на Лемківщині стоять на перешкоді чужонаціональні денаціоналізаційні течії”⁶.

Українська національна орієнтація. Провідна роль в утвердженні української національної ідентичності лемків продовжувала належати товариствам “Просвіта”, “Рідна школа”, Греко-Католицькій Церкві, які з кожним роком здобували все більший вплив на населення.

З початком 1930-х років почала розширюватися мережа місцевих осередків товариства “Просвіта”, виникнення й утвердження яких було нерівномірним. Упродовж 1933 р. у Сяноцькому повіті засновано 16 читалень, у Новосончівському – тільки 2⁷. Як бачимо, динаміка заснування культурно-просвітніх осередків швидше прогресувала у східних повітах.

Поступово впливи “Просвіти” все більше утверджувались і в західних лемківських повітах. У січні 1933 р. власті повідомляли, що в Горлицькому активізувалася діяльність українського націоналістичного руху, яким керує отець-декан Юліан Плешкевич, що “призводить до формування і утвердження серед лемків української націоналістичної ідеології і проводиться в основному через «Просвіту»”⁸.

З метою активізації національно-культурного руху 13 грудня 1932 р. відновлено діяльність Лемківської комісії товариства “Просвіта”. Її делегати вже на першому засіданні наголосили, що “справа Лемківщини є справою всеукраїнською”, і “лише негайна поміч і праця всієї української суспільності може врятувати Лемківщину від національної загибелі”⁹.

Однак, якщо в галицькій Лемківщині з початком 1930-х років український національно-культурний рух під проводом “Просвіти” активізується, то в закарпатській, зокрема на Пряшівщині, тільки зароджувався. У 1930 р. розпочала діяльність філія товариства “Просвіта” у Пряшеві, але впродовж 1932 р. на Пряшівщині було

⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 440. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 22.

⁶ Львівська національна наукова бібліотека імені Василя Стефаника НАН України. Відділ рукописів (далі – ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів). – Ф. 122. – Спр. 17. – Арк. 22.

⁷ Там само. – Ф. 122. – Спр. 3/3. – Арк. 2.

⁸ Archiwum Państwowe w Krakowie (APK). – Zespół UWKr. – Sygn. 308. – К. 45.

⁹ ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів. – Ф. 122. – Спр. 1/2. – Арк. 1–4.

засновано тільки 5 читалень¹⁰. Серед тих, хто тут виступав, джерела фіксують директора греко-католицької семінарії, члена правління “Просвіти” у Пряшеві М. Мацевича, професора семінарії Е. Андрейковича, голову читальні в Сабинові, професора семінарії М. Кизака. Актуальними темами виступів були: “Відродження української літератури і нації”, “Тарас Шевченко і його значення для русинів”, “Наше визволення”, “Шануймо своїх предків культурних провідників народу”¹¹.

Активнішою була просвітницька діяльність закарпатських лемків, які перебували у складі Підкарпатської Русі. На 1935 р. Великоберезнянська філія “Просвіти” мала 13 читалень, а Перечинська – 15¹².

Загалом діяльність місцевих осередків “Просвіти” відігравала провідну роль в утвердженні українських національних переконань лемків. Читальні товариства були своєрідними центрами не тільки культурно-освітнього, а й політичного руху. Натомість брак просвітницьких осередків на закарпатській Лемківщині не давав змоги розгорнути там масштабний український національний рух.

Пожвавленню українських національних впливів серед лемків сприяла діяльність товариства “Рідна школа”, яке в галицькій частині Лемківщини на 1934 р. мало 19 гуртків¹³.

З метою розповсюдження українських газет серед лемків о. Іван Качмар організував 18 осередків пропаганди католицької преси в західних повітах галицької Лемківщини¹⁴. Завдяки їм кількість українських часописів у регіоні значно зросла. Загалом на середину 1930-х років тут розповсюджувалось 3 112 примірників української преси, тоді як москвофільської – тільки 250, не враховуючи криницького “Лемка”, якого масово й безкоштовно роздавали населенню¹⁵.

У розповсюдженні української періодики активну участь брало греко-католицьке духовенство. Отець Іван Качмар у листі від 5 квітня 1933 р. констатував: “...українські часописи сильно поширюються на лемків і випирають пресу русофільську”¹⁶. Особливе значення для активізації українського руху мав вихід у січні 1934 р. газети “Наш лемко”, завданням якої було поширювати на християнських засадах українську освіту, свідомість та культуру.

На закарпатській Лемківщині вплив преси на розвиток української національної свідомості населення був обмежений. Слабкі позиції громадсько-культурних товариств не сприяли поширенню тут української національної періодики. У грудні 1931 р. завдяки І. Невицькій у Пряшеві почала виходити газета “Слово народа”, в одному з номерів якої відзначалось, що вони: “...обстоюють культурну і національну

¹⁰ Загальні збори філії товариства Просвіта в Пряшеві дня 19.VI.1932 // Українське слово. – 1932. – 1 липня.

¹¹ Štátny oblastný archiv v Prešove. – Fond. RPG v Prešove. – Inv. č 197. – Číslo škatule 22. – S. 14; Tamže. – Inv. č 198. – Číslo škatule 22. – S. 11–12.

¹² Просвітний рух // Українське слово. – 1935. – 31 січня.

¹³ Діяльність Рідної школи на Лемківщині // Рідна школа. – 1934. – 15 травня.

¹⁴ ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів. – Ф. 122. – Спр. 3/1. – Арк. 2.

¹⁵ Там само. – Спр. 2/3. – Арк. 1.

¹⁶ Там само. – Спр. 4/4. – Арк. 10.

єдність цілого... русько-українського народу на Словаччині і Підкарпатській Русі в Чехословаччині, в Галичині під Польщею, на Буковині і Бессарабії в Румунії і на Русі-Україні в числі 45 млн. душ. Се наше національне «вірую» і наші одверті карти, в які будемо грати»¹⁷. Однак всього вийшло 15 номерів газети, і вже в серпні 1932 р. вона припинила існування.

Утвердження українських національних впливів активніше відбувалося серед молодого покоління лемків. Голова товариства «Рідна школа» в Сяноці, подорожуючи у вересні 1933 р. Горлицьким повітом, стверджував: «Слово «українець» там є доступне тільки для молодого покоління, яке буде вже українське, старші уживають слова «русин»»¹⁸. Польські власті зауважували, що в Ясельському повіті «молодь все більше виокремлюється під національним поглядом» і, зорганізована в українських товариствах, «зветься не русинами, а українцями»¹⁹.

З початком 1930-х років під впливом посилення українських настроїв на Лемківщині почало поживавлюватися партійно-політичне життя. Із проукраїнських партій на галицькій Лемківщині продовжувало виділятися Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО). У звітах Сяноцького повіту за 1933 р. зазначено, що діяльність УНДО за посередництва греко-католицького духовенства з кожним днем здобувала членів із староруської партії²⁰.

Впливи УНДО поступово проникають у центральні та західні лемківські повіти. Робота під проводом діячів партії розпочалася в Горлицькому та Новосончівському²¹. Певний національний поступ спостерігався і в Ясельському повіті, де, як бачимо з документів, «активно поступає українізм серед населення лемківського», яке ще недавно взагалі не цікавилось політичними справами²². Проте загалом громадсько-політичні впливи УНДО в західних лемківських повітах утверджувались повільніше.

Формування українських національних орієнтирів лемківського населення відбувалося і через розвиток кооперативного руху, який на початку 1930-х мав у регіоні три центри: Устрики Долішні, Сянок та Новий Сонч. Загалом Ревізійний союз українських кооперативів налічував у галицькій частині Лемківщини 95 місцевих осередків, які об'єднували 6 300 членів²³.

Із початком 1930-х років лемківське населення з трибун польського парламенту почали захищати українські послі. Голова Українського клубу Д. Левицький на пленарному засіданні Сейму в 1934 р. розкритикував етнополітику польського уряду, наголосивши, що «в останньому році найбільше енергії присвячено денационалізації

¹⁷ *Лаборець Ю.* Чого хочуть народовці? / Ю. Лаборець // Слово Народу. – 1932. – 1 лютого.

¹⁸ ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів. – Ф. 122. – Спр. 4/1. – Арк. 2 зв.

¹⁹ APK. – Zespol KOSK. – Sygn. 49. – К. 87 зв., 94 зв.; APK. – Zespol UWKr. – Sygn. 308. – К. 672.

²⁰ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 121. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 43 зв., 45.

²¹ ДАЛО. – Ф. 1. – Оп. 52. – Спр. 1178. – Арк. 19 зв., 97 зв.; APK. – Zespol MSW. – Sygn. 51. – К. 409.

²² APK. – Zespol. MSW. – Sygn. 308. – К. 672.

²³ ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів. – Ф. 122. – Спр. 3/3. – Арк. 3–4.

українського населення на Лемківщині... Ми певні, що наше населення на цих землях збереже свою національну свідомість і почуття національної єдності”²⁴.

Сенаторка О. Кисілевська у промовах робила сміливі заяви на захист лемків із приводу асиміляційної політики польського уряду, різко критикуючи переселення вчителів в інші громади²⁵. У дописах в україномовній періодиці вона відзначала: “...мало хто думає, що це ж – наші землі, що живе там український народ, який твердо держиться своїх прадідівських звичаїв, своєї мови, трохи відмінної від звичайної української”²⁶.

Відстоював українські інтереси під час перебування в польському сеймі й посол С. Баран, визнаючи, що “зі всіх українських етнографічних земель колишньої австрійської займанщини Лемківщина... була останньою, що найдовше перебувала в національному мракобісію”. Він звинувачував у цьому москвофільських священиків, які “трясли цілою Лемківщиною”²⁷.

Загалом із 250 громад галицької Лемківщини лише близько 100 повністю орієнтувались на українську національну ідею. Це, в основному, села східної Лемківщини. Водночас на захід від м. Горлиці, у Грибівському та Новосончівському повітах, на 70 громад було тільки близько 10, в яких переважала українська національна свідомість, та ще з десяток, у яких були невеликі групки українців²⁸.

Подібна тенденція спостерігалась і в закарпатській частині Лемківщини. Газета “Слово народа” з цього приводу писала: “Один називає себе українцем, другий русским, а третій русином... і лише простий селянин і робітник заховав здобутки української культури”²⁹. Однак, “коли хто з підкарпатських обивателів і тримається українського табору, то побільшості несвідомо, а інстинктивно, тому, що наша ідея ближча до його серця... Ми ж мусимо постаратися, щоб наша ідея стала близькою його здоровому розумові”³⁰.

Наприкінці 1930-х років під впливом національно-визвольних змагань закарпатських українців відбувається піднесення українських настроїв серед лемківського населення, що сприяло національно-політичній солідаризації значної частини мешканців навколо ідеї українського державотворення. У контексті українського національно-визвольного руху на Закарпатті не залишилось осторонь і населення

²⁴ Важкий білянс кількох місяців... Промова голови українського клубу посла д-ра Дмитра Левицького на пленарному засіданні сойму з дня 6 листопада 1934 р. // Діло. – 1934. – 9 листопада.

²⁵ Жадаємо! З промови сенаторки Олени Кисілевської в сенаті у Варшаві // Наш Лемко. – 1935. – 28 квітня.

²⁶ Кисілевська О. З моїх мандрівок. Лемківщина / О. Кисілевська // Жіноча Доля. – 1931. – 26 липня; Її ж. До тих, що ідуть чи живуть на селах / О. Кисілевська // Жіноча Доля. – 1931. – 21 червня.

²⁷ Баран С. *Małata cura*. На маргінесі лемківської апостольської адміністратори / С. Баран // Діло. – 1934. – 15 листопада.

²⁸ ЛННБ ім. В. Стефаника, відділ рукописів. – Ф. 122. – Спр. 1/1. – Арк. 5.

²⁹ Щадей В. Життя на Підкарпатті / В. Щадей // Слово Народа. – 1932. – 15 квітня.

³⁰ Наша чергова праця // Слово Народа. – 1932. – 15 червня.

галицької частини Лемківщини, яке сприйняло ці події з особливим піднесенням та надією, що Карпатська Україна – це зародок Української держави.

Польській поліції доводилось констатувати, що русини, які мешкають у лемківських громадах, все частіше порушують у розмовах українські політичні питання, і деякі з них висловлюють переконання, що незабаром на “терені Східної Малопольщі повстане українська держава”³¹.

Створення народної оборони “Карпатська Січ” мобілізувало лемківську молодь, яка масово почала переходити чехословацький кордон і вступати до лав січовиків. Під впливом цих подій відділ польської поліції звітував, що в Сяноцькому та Ліському повітах, особливо у прикордонних громадах, посилюється зацікавлення молоді справами Підкарпатської Русі та переходом кордону з Польщі до Словаччини з метою вступу до Українського легіону³². За нашими підрахунками, зробленими на основі щоденних звітів Львівського воєводського управління, з кінця листопада 1938 р. – першу половину березня 1939 р. із Ліського, Сяноцького та частково Кросненського повітів намагались перейти кордон на Закарпатську Україну для вступу до Українського легіону близько 270 лемків. Виявом української національної свідомості лемків стало спорудження в окремих громадах могил із написом “Борцям за волю України”, на які прикріплювали паперові стрічки національних кольорів.

Москвофільські впливи в регіоні. Поряд з українською національною орієнтацією на Лемківщині утримувало свої позиції і москвофільство, впливи якого продовжували гальмувати утвердження українських національних настроїв у регіоні. На відміну від довоєнних часів, його позиції в 1930-х роках були значно слабшими. Різно зменшилася кількість новозаснованих читалень ім. М. Качковського. Загалом на 1936 р. їх мережа, за нашими підрахунками, налічувала 64 осередки³³. Однак і вони не були чисельними. Так, у Горлицькому повіті із 25 читалень у 1936 р. тільки 6 мали понад 50 членів³⁴. У зв’язку із поступовою втратою позицій москвофільства на Лемківщині спостерігались випадки переходу членів читальні ім. М. Качковського до читальні “Просвіти”. Багато з них припиняли діяльність через малу кількість членів.

На початку 1930-х років ідеологи москвофільського руху намагались розширити мережу молодіжного гімнастично-пожежного товариства “Запорожець”, яке мало б займатися вихованням молодого покоління лемків. У квітні 1933 р. у Новій Весі Новосончівського повіту відбувся з’їзд сільських відділів товариства з метою пропаганди “Запорожця”. Однак, як видно з документів, він не зацікавив лемків³⁵.

Культурна діяльність москвофілів зосереджувалась на святкуваннях “Днів руської культури” та пам’ятних днів жертв Талергофу, окремі з яких збирали чис-

³¹ ДАЛО. – Ф. 121. – Оп. 1. – Спр. 343. – Арк. 3.

³² Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 1575. – Арк. 45; Спр. 1576. – Арк. 84.

³³ Шематизм греко-католицького духовенства Апостольської адміністрації Лемківщини 1936. – Стемфорд-Коннектікат, 1970. – 178 с.

³⁴ Archiwum Panstwowe w Przemyśle (APP). – Zespol 791. – Sygn. 8. – К. 2–3.

³⁵ APK. – Zespol MSW. – Sygn. 44 a. – К. 190 zw.; APK. – Zespol MSW. – Sygn. 352. – К. 104.

ленну аудиторію. Прикладом може бути зібрання на честь православного священика о. Максима Сандовича і талергофців у с. Чорне Горлицького повіту у вересні 1934 р., де промовці продовжували агітувати лемків за перехід на православ'я³⁶. Однак подібні заклики вже не знаходили підтримки і, як наслідок, позиції москвофільського руху з кожним роком слабшали. Воєводський комітет для справ Лемківщини в 1938 р. констатував: "...читальня ім. М. Качковського у більшості обмежується паперовими плакатами і не посідає впливів на оточення"³⁷.

Святування "Днів руської культури" відбувались і в закарпатській Лемківщині. Однак програму складали в основному українські самодіяльні колективи. Характеризуючи одне з таких свят у Бардієві, преса того часу писала: "...академія була змістом українська, а лиш фірма була «русская»"³⁸.

Водночас впливам москвофільського руху в галицькій частині Лемківщини сприяла наявність православних релігійних осередків. Однак збільшення їх кількості в 1930-х роках призупинилось. Щоб запобігти цьому, в листопаді 1935 р. у Львові з'явився російськомовний місячник "Воскресіння", присвячений відродженню православ'я на Лемківщині³⁹.

Громадсько-політичні впливи на галицькій частині Лемківщини продовжували утримувати партії москвофільського спрямування Руська селянська організація (РСО) та Руська аграрна партія (РАП), які тісно співпрацювали між собою. У березні 1930 р. з ініціативи діячів РСО створено повітовий комітет партії в Новому Сончі, який очолив О. Гнатишак, а заступником став Р. Прислопський. Метою комітету було розширити діяльність партії на Грибівський та Горлицький повіти.

У грудні 1931 р. у Львові відбувся крайовий з'їзд РСО за участю близько 350 делегатів, серед яких багато прибуло з Лемківщини. На з'їзді обрали Головну Раду РСО, до якої від Лемківщини увійшли С. Возняк, А. Мадей, Я. Басалига та В. Дубіц. Делегати з'їзду протестували проти колонізації земель в етнографічно руських областях краю польським елементом. Вони закликали всі галицько-руські культурно-просвітницькі організації до посилення культурної праці серед селянства, звертаючи особливу увагу на зміцнення національного і соціального виховання селянської молоді.

РСО намагалась утверджувати свої впливи на Лемківщині через організацію численних з'їздів, зібрань, однак вони, як фіксують документи, не особливо цікавили населення. Після одного з таких зібрань у 1932 р. організатори спробували закласти в Чарні Новосончівського повіту місцевий осередок РСО, але через брак охочих не реалізували цього наміру⁴⁰. Незважаючи на те, що РСО продовжувала утримувати позиції серед лемків, насамперед через читальні ім. М. Качковського, товариства "Запорожець" та кооперативні осередки, вже в 1930 р. владі доводилось констатувати, що під впливом зростання української агітації серед членів РСО в

³⁶ *Лемківський Б.* Чорна імпреза в Чорнім / Б. Лемківський // *Нова Зоря*. – 1934. – 4 жовтня.

³⁷ *Archiwum Akt Nowych u Warszawie (AAN)*. – *Zespol MSW*. – Sygn. 1058. – К. 57.

³⁸ *Допис із Пряшівщини // Українське слово*. – 1935. – 20 червня.

³⁹ *AAN*. – *Zespol MSW*. – Sygn. 963. – К. 121.

⁴⁰ *APK*. – *Zespol UWKR*. – Sygn. 277. – К. 294 zw.

західних повітах галицької Лемківщини настала певна зміна політичної орієнтації. У багатьох лемківських діячів партії спостерігаються симпатії до українців⁴¹. Наприкінці 1930-х років діяльності партії не спостерігалось, причиною чого, як бачимо з документів, був “брак активних діячів РСО серед лемків”⁴².

Вплив москвофільства серед лемків утверджувався і через мережу Ревізійного союзу русских кооперативів, який лише в західних повітах Лемківщини мав 27 осередків. Однак “все те майже цілістю – паперове!”⁴³. Кооперативів, які б перебували під впливом москвофілів та розвивали активну діяльність на Лемківщині, в 1930-х роках було дуже мало. У березні 1936 р. у Народному домі в Сяноці відбулася господарська нарада делегатів з усієї Лемківщини, скликана Руським кооперативним союзом. Основним її питанням була організація кооперативного руху на Лемківщині, однак бракувало священиків і вчителів-москвофілів, які б займалися організацією кооперативів⁴⁴.

Старорусинський напрям у регіоні. Національна ідентичність населення регіону утверджувалась разом із локальною самосвідомістю, яка здебільшого домінувала. Лемки насамперед наголошували на своїй етнографічній належності, згодом доповнюючи її національною. Підтверджують це слова з послання Апостольського адміністратора о. Василя Масцюха: “Я по моїм роді з крови і кости Лемко..., того самого руского племені”⁴⁵. У цьому контексті частими на Лемківщині були випадки, коли населення називало кооперативи, періодичні видання етнографічною самоназвою “Лемко”.

Однак цим етнонімом послуговувались тільки галицькі лемки, тоді як на закарпатській частині він поширення не набув. Тут населення продовжувало ідентифікувати себе локальними етнонімами “русини”, “руснаки”, які частково були поширені й у західних повітах галицької Лемківщини.

Необхідно зазначити, що осередки москвофільського руху на Лемківщині, які в довоєнний час поширювали проросійські впливи, впродовж міжвоєнного періоду здебільшого намагались розвивати й утверджувати староруські ідеї. Зокрема більшість читалень ім. М. Качковського перебувала під впливом старорусинів⁴⁶. Хоча загалом впливи цих течій так переплітались у контексті діяльності читалень ім. М. Качковського, що важко було їх відокремити. Старорусинство, як відгалуження москвофільського руху під впливом державно-політичних умов, набуло нових ідейних ознак. Тому можна стверджувати, що саме воно та його модель ідентичності в нових політичних реаліях міжвоєнного періоду було вигідніше асиміляційній політиці Польщі та Словаччини.

Серед ідейних натхненників староруського напрямку виділялись вчителі О. Гнатишак і М. Трохановський. З їхньої ініціативи в березні 1930 р. у Криничі було організоване зібрання лемків за участю близько 50 осіб. Під час виступів

⁴¹ APK. – Zespol UWKr. – Sygn. 292. – К. 316.

⁴² Там же. – К. 82 zw.

⁴³ Про кооперацію на Лемківщині // Нова Зоря. – 1934. – 13 грудня.

⁴⁴ APP. – Zespol 23. – Sygn. 53. – К. 120; Господарча нарада Лемковських кооперативов в Сяноці // Лемко. – 1936. – 23 квітня.

⁴⁵ APP. – Zespol 157. – Sygn. 52. – К. 20.

⁴⁶ APK. – Zespol MSW. – Sygn. 79 a.

активісти закликали присутніх до закладання окремих кооперативів, опору свідомій місцевій інтелігенції, яка своєю діяльністю сприяла українізації Лемківщини, та наголошували на прихильності польського уряду до старорусинів⁴⁷.

Прихильники цього напрямку були й у східній частині галицької Лемківщини. На з'їзді, що відбувся в грудні 1933 р. у Сяноці за участю близько 100 осіб, було утворене товариство “Лемко-Союз” та ухвалено низку резолюцій, серед яких заснування редакції для видавництва часопису, запровадження у школах руської мови з лемківським діалектом, утворення греко-католицького єпископства для Лемківщини⁴⁸. Резолюція з'їзду свідчить про підтримку та пропагування ідей лемківського сепаратизму. Прихильники старорусинської течії намагалися розвивати свою діяльність у різних напрямках. Із джерел відомо про спроби розвинути кооперативний рух, який перебував би лише під впливом організації “Лемко-Союз”. Вони здійснювались у березні 1936 р. на публічному зібранні в Мушині Новосончівського повіту, де було закладено “Туртовню з продажу місцевих товарів”. У контексті цього руху в січні 1934 р. у Сяноці відбувся з'їзд довірених осіб Лемківського комітету, головою якого обрано Й. Перелота з Сянока. Темою з'їзду, як повідомляють документи, “була справа шкідливої діяльності по селах греко-католицьких священиків в душі націоналістичнім”⁴⁹.

У середині 1930-х років організація “Лемко-Союз” не виявляла особливої активності. Її діяльність обмежувалася видаванням регулярного тижневика “Лемко”, організацією урочистостей з нагоди вшанування пам'яті жертв Талергофу, а наприкінці 1930-х років фактично повністю припинилася.

На закарпатській Лемківщині особливий вплив на формування самосвідомості населення мали читальні товариства ім. О. Духновича, філію якого створено у Пряшеві в 1930 р. На відміну від ужгородського правління товариства, яке було оплотом москвофільських ідей, пряшівська філія утверджувала позиції карпаторуської культури, під впливом яких і формувалась регіональна русинська ідентичність, що у значній частини населення трансформувалась в етнодомінантну. Свою діяльність товариство розвивало на ідеях О. Духновича, А. Добрянського, О. Фенцика й ін. Однак створити широку мережу місцевих осередків на Пряшівщині не вдалося. На 1933 р. товариство мало всього 18 осередків⁵⁰.

На закарпатській Лемківщині з метою пропагування ідей карпаторусинства в липні 1938 р. почала виходити наполовину словацькою мовою та наполовину карпаторуським діалектом газета “Пряшевська Русь”. У контексті староруського руху в жовтні 1936 р. у Кремпні Ясельського повіту був утворений Лемківський локальний комітет на чолі з С. Драганом. Своїм завданням він ставив суспільно-політичну діяльність серед лемківської молоді, з метою чого було утворено окремі секції: агітаційну, стрілецьку, освітню та рільничу⁵¹.

⁴⁷ APK. – Zespol MSW. – Sygn. 352. – К. 61.

⁴⁸ ДАЛО. – Ф. 121. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 98 зв.

⁴⁹ Там само. – Спр. 96. – Арк. 114 зв.

⁵⁰ Музей Української культури у Свиднику (Словаччина). – Експозиція.

⁵¹ APK. – Zespol MSW. – Sygn. 287. – К. 384.

З ініціативи воєводського комітету у справах Лемківщини наприкінці 1937 р. був виданий календар “Лемко” на 1938 р. тиражем у 4 500 екземплярів, які розіслали по лемківських повітах⁵². Акція мала на меті поширення сепаратистських настроїв, які активно пропагувала польська влада.

Водночас можемо стверджувати, що староруський напрям у зв’язку зі слабкою організацією пропаганди та за відсутності мережі власних місцевих осередків “Лемко-Союзу” розвивався в контексті діяльності москвофільських читалень ім. М. Качковського. Тому поступова втрата впливів москвофільського руху серед лемків була одночасно втратою позицій староруського напрямку.

Полонофільська та словакофільська течії в регіоні: спроби утвердження і громадське сприйняття. Метою і завданням державної акції на Лемківщині було відмежувати лемків від будь-яких впливів ззовні, піддати їх впливу польської культури, що в підсумку призвело б до їх національної асиміляції⁵³. Якщо останнє завдання планувалось на кілька поколінь, то перших два треба було реалізовувати в усіх напрямках суспільного та господарського життя негайно. Так влада намагалась національно дезорієнтувати лемків, а їх етнографізм як домінанту свідомості передбачалось використати для асиміляційного впливу.

У 1934 р. при науково-дослідній комісії східних земель був створений Лемківський відділ, який під керівництвом проф. І. Смоленського почав досліджувати Лемківщину. Його завданням було довести її регіональну специфіку, що нібито мала б обґрунтувати польську “політику регіоналізму”. У цьому контексті особливе значення надавалось праці В. Вільгорського, написаній при Науково-дослідному інституті Східної Європи у 1933 р., в якій автор закликав владу до колонізації лемків, одночасно пропонуючи заходи для ефективного здійснення цієї політики, серед яких:

- відділити лемків від Перемишльської єпархії і створити окрему єпархію, яка б охороняла їх від української пропаганди;
- політику шкільництва проводити так, щоб кадровий склад вчителів формувати тільки “з лемків і поляків”;
- підтримка владою лемківських культурно-освітніх товариств [тобто тих, які стояли на позиції окремішності лемків від українців, пропагуючи таким способом ідею лемківського сепаратизму – І. Д.];
- два східні повіти Лемківщини – Кросненський і Сяноцький – приєднати до Краківського воєводства, щоб зосередити політику щодо цього краю в одному адміністративному центрі⁵⁴ тощо.

Починаючи з 1930 р., щоб не допустити наростання українських національних впливів серед лемків, польські власті розпочали кампанію звільнення та переселення національно свідомих вчителів із Новосончівського, Горлицького та Грибівського повітів⁵⁵. У документах зазначено, що з Ясельського повіту влада

⁵² AAN. – Zespol. MSW. – Sygn. 1058. – К. 57.

⁵³ Tamże. – К. 76; ДАІФО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 1303. – Арк. 12.

⁵⁴ AAN. – Zespol. MSZ. – Sygn. 5219. – К. 17.

⁵⁵ APK. – Zespol. UWKr. – Sygn. 275. – К. 31 zw.; Останні могікани на Лемківщині // Рідна школа. – 1932. – 15 жовтня.

виселила вчителів Й. Жвірика з дружиною Є. Жвіриковою та П. Янишевського за те, що вони працювали “на честь України серед лемків”⁵⁶. У зв’язку з цим на нараді польських інспекторів у Новому Сончі в 1933 р. одним із головних постало завдання, щоб до 1935 р. на Лемківщині не залишилось жодного українського вчителя.

У лютому 1934 р. з ініціативи польських властей було створено окрему Апостольську адміністрацію для Лемківщини, яка мала яскраво виражені політичні мотиви. З метою нейтралізувати вплив духовенства на утвердження українських національних переконань лемків власті в 1933 р. розпочали переселення греко-католицьких священників⁵⁷. У серпні 1935 р. був складений список, до якого увійшли 16 найактивніших духівників, щоб перевести їх з Апостольської адміністрації Лемківщини (ААЛ) в Перемишльську єпархію. Звідти таку ж кількість священників планувалось переселити на Лемківщину⁵⁸.

Щоб обмежити активну національну позицію греко-католицького духовенства в 1937 р., у Краківському воєводстві було прийнято рішення “запобігти навчанню молодих греко-католицьких священників для ААЛ у націоналістичних осередках, якими є семінарії Львова та Перемишля”. Тому Краківський воєвода звернувся до Міністерства віросповідань і освіти з пропозицією, щоби священників для ААЛ виховувати в інших містах. Було вирішено, що з 1938 р. семінаристи навчатимуться в римо-католицькій семінарії у Тарнові. Однак, як зауважував у листі від 20 серпня 1938 р. Апостольський адміністратор Я. Медвецький, “на цей проект вчення алумнів в Тарнові не можна погодитись, бо воюючий українізм посилюється за всяку ціну”, що може спричинити незадоволення серед населення Лемківщини, як приклад, до латинізації та полонізації лемків⁵⁹. Краківський воєвода в листі від 1 жовтня 1938 р. до Міністерства віросповідань і освіти писав, що “найкраще відповідними кандидатами на греко-католицьких священників на Лемківщині були б поляки – греко-католики, однак пошуки не дали результату”⁶⁰.

Водночас активна національна позиція греко-католицького духовенства натрапляла на численні намагання польської влади послабити її. У 1935 р. ординаріат ААЛ видав розпорядження про заборону співати в церкві пісню “Боже великий, єдиний”, яка, стверджувалось у розпорядженні, “є своєрідним українським гімном”. Було прийнято рішення, за яким “спів цієї пісні в церкві вважати за недозволену маніфестацію у святому місці”⁶¹.

У той же час польська влада робила спроби розширити на Лемківщині мережу римо-католицьких парафій, значення яких полягало б у піднесенні польського національного руху. У зв’язку з цим власті домагались відкриття римо-католицьких

⁵⁶ APP. – Zespol. 790. – Sygn. 19. – K. 219.

⁵⁷ ДАЛО. – Ф. 121. – Оп. 1. – Спр. 102. – Арк. 83; APK. – Zespol UWKr. – Sygn. 285. – K. 77; APK. – Zespol UWKr. – Sygn. 352. – K. 82.

⁵⁸ APP. – Zespol 157. – Sygn. 3. – K. 18.

⁵⁹ AAN. – Zespol. MWR i OP. – Sygn. 625. – K. 44; AAN. – Zespol. MSW. – Sygn. 1080. – K. 7, 16.

⁶⁰ Tamże. – K. 31.

⁶¹ Tamże. – Sygn. 963. – K. 266.

парафій у громадах Жегестів Новосончівського повіту, Скальники Ясельського повіту, Команчі Сяноцького повіту й ін.⁶²

Діяльність, спрямовану на полонізацію лемків, розгорнуло Товариство школи людової (ТШЛ), яке вже в 1930 р. на засіданні в Горлицях прийняло освітню програму для населення Лемківщини⁶³. Завданням товариства було залучати до діяльності якомога більше лемків.

У контексті полонізаційної політики особлива увага приділялась туристичній діяльності на Лемківщині “з уваги на її велике значення для пропаганди польськості серед лемків”⁶⁴. У багатьох місцевостях існували літні табори польської молоді, які встановлювали зв’язок із місцевим населенням. Організовували цикли лекцій “Мандрівка по Польщі”, урочистості під назвою “Свято гір”.

Однак загалом можна стверджувати, що, незважаючи на ідеологічний і політичний тиск, польська політика регіоналізму щодо лемків була малоуспішною й не дала результату. Польські власті наприкінці 1930-х років визнавали, що в суспільно-політичному житті на Лемківщині спостерігається брак інтелігенції, яка мала б почуття окремішності лемків від українців і старорусинів й могла би бути використана в польській діяльності на цьому терені. Тому ставилось завдання виховати з місцевого населення на Лемківщині інтелігенцію, яка б у майбутньому утверджувала тут польську культуру. Воевода Краківський в листі до Міністерства віросповідань і освіти від 21 червня 1938 р. писав: “Вважати за необхідне на кошт держави неможливим дітям поляків з Лемківщини і дітям лемків в польських інтернатах, гімназіях і вищих навчальних закладах цілковите утримання з метою виховання їх на лояльних польських громадян і обсадження ними вчительських та священничих посад”⁶⁵.

У контексті політики державної асиміляції особлива увага приділялась школі, яка, за свідченням польських властей, “значною мірою могла причинитись до виховання молоді у дусі, потрібнім для Польщі”⁶⁶. У зв’язку з цим у вересні 1933 р. в школах Ясельського, Горлицького та Новосончівського повітів впроваджено т. зв. “лемківський буквар”⁶⁷, метою якого було дезорієнтувати мешканців, нав’язати їм лемківську ідентичність для подальшої їх полонізації. Це видання мало яскраво виражений пропольський ухил. Так влада робила різні спроби обмежити українські національні вияви серед лемків, перешкоджаючи їх національному поступу.

Закарпатська частина Лемківщини перебувала в полі зору словацької етнополітики. Проти національної школи виступила організація “Словацька ліга”, яка не визнавала русинів, а лемківський діалект вважала частиною східнославацького. У 1935 р. у прийнятих постановах організації пропонувалось створення таких психологічних умов, щоб українське населення закарпатської Лемківщини відчуло

⁶² Tamże – Sygn. 1058. – K. 59.

⁶³ APP. – Zespol. 791. – Sygn. 3. – K. 240.

⁶⁴ AAN. – Zespol. MSW. – Sygn. 1058. – K. 60.

⁶⁵ Tamże. – K. 13–14.

⁶⁶ Tamże. – K. 9.

⁶⁷ Експеримент з “лемківським” букварем // Рідна школа. – 1933. – 1 листопада; Дивоглядний буквар. З чого лемки мусять учитися // Діло. – 1933. – 20 вересня.

потребу запровадження словацьких шкіл⁶⁸. Починаючи з 1935 р., насильно була запроваджена словацька мова викладання. У віддалених лемківських громадах будували словацькі школи, а в грудні 1934 р. видано розпорядження, щоб і релігію у школах Пряшівщини викладали словацькою мовою. Священиків, які не виконували розпорядження, звільняли від обов'язків викладачів⁶⁹. Українських вчителів влада переселяла з державних шкіл на словацькі околиці, а на їх місце скеровувала словаків. Так сталося в Межилабірцях, Витязівцях, Нижній Яблінці, Руській Бистрій⁷⁰.

Отже, проаналізувавши процес національного самоствердження населення в умовах українсько-польсько-словацького порубіжжя, можемо констатувати, що він і надалі залишався неоднорідним, розвивався в руслі кількох течій, утвердження яких залежало від низки причин. Незважаючи на антиукраїнський сегмент у регіоні, все ж 1930-ті роки дозволяють констатувати, що саме українська національна орієнтація напередодні Другої світової війни здобувала все більший вплив на населення.

⁶⁸ Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. – Кн. 1. – С. 314.

⁶⁹ AAN. – Zespol MSZ. – Sygn. 5457. – К. 159.

⁷⁰ Свій Наші школи на Словаччині // Українське слово. – 1935. – 31 січня.